

*Kovács Kálmán Árpád*¹

AZ ELSŐ NAGY REFORMÁTUS ÚJJÁSZÜLETÉS-VITA MAGYARORSZÁGON
A VITA KIBONTAKOZÁSA 1867–1877

ABSTRACT

The first great protestant debate on rebirth in hungary. The unfolding of the debate 1867–1877

In 1874, Sámuel Szeremlei identified ten significant issues within Protestantism. The debates associated with these issues are difficult to present individually because, as soon as the author references one of the subjects, at least two or three related issues begin to emerge, generally resulting in at least eight other issues being raised by the time two or three commentators have spoken. Furthermore, the aforementioned ten issues are permeated by an eleventh issue: the question of spiritual rebirth. This subject was discussed in relation to at least three other topics in Protestant press debates: first, church discipline; second, home mission; and third, the 'associated' debate.

From a Protestant perspective, the years between 1867 and 1877 were notable for four significant political events: the Austro-Hungarian Compromise of 1867; the inauguration of Ágoston Trefort as Minister of Culture in 1872; the Great Depression of 1873; and the inauguration of Kálmán Tisza as Prime Minister in 1875. From an ecclesiastical historical perspective, the three key events of this period were the establishment of the Protestant Association in 1871, the sovereign's mandate to consolidate the Protestant school system in 1873, and the publication of the Debrecen Confession of Faith in 1875.

This study examines the place and role of spiritual rebirth in the Debrecen Confession of 1875, contextualising it within the framework of Protestant press statements and debates between 1867 and 1877. According to Ferenc Balogh's diary entry for 23 March 1872, the declaration had been finalised by that time but was not published until the

1 Kovács Kálmán Árpád, történész. A Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár tudományos főmunkatársa. A Nemzeti Közszerzői Egyetem Nemeskürty István Tanítóképző Karának adjunktusa. Kutatási területe: újabb kori egyetemes és magyar egyházpolitikai rendszerek története, az ember-környezet viszony kultúrtörténete. *Kovacs.Kalman.Arpad@uni-nke.hu*

first issues of the Evangelical Protestant Newspaper (Evangyéliomi Protestáns Lap) in 1875. It was backdated (or more precisely re-dated) to 14 November 1874. The reasons for the delay in publishing the statement were as follows: the faith community of the Hungarian Calvinists; the denomination's specific spatial structure; the failed liberal church reform; and the changes in the Dualist State's religious policy. Notably, there was no Protestant minister in the government of the Kingdom of Hungary between the end of 1872 and the beginning of 1875; before and after that period, there were generally three to four of them. In this slowly evolving situation, arguments against publishing a confessional discussion document were no longer valid. It was no longer believed that a declaration of neo-Orthodox teachings could cause dangerous intra-denominational disunity.

Keywords: spiritual and ecclesiastical rebirth, Hungarian Church policy in the 19th century, Protestant autonomy, Calvinist self-awareness, Protestant education

BEVEZETÉS

A Szeremlei-féle 1874-es ügysor szerint a magyar protestantizmus 1848 óta tartó fejlődését az államsegélyes, a belmissziói, egyházfegyelmi, képviseleti, káplánrendszerei, lelkészválasztási, zsinati, határozatképes konventi, egyházi/lelkészi értekezletes, valamint az „egylet”-es viták határozták meg úgy, hogy „[...] ezek mindenikéből élet- és halálkérdést csinálunk egypár hónapra, miután pedig jól kibeszéltük magunkat felette, hagyunk mindent a régi állapotban. Szabadság után kapkodunk, a kötelességteljesítés alól kibújunk.”²

Ezeket a vitákat azért nehéz magukban ismertetni, mert amint egy szerző valamely témát szóba hoz, egyfajta hálózatos összefüggérendszer szerint legalább két-három érintkező tárgy is elkezd „rezegni” úgy, hogy két-három hozzászóló után általában már legalább nyolc kérdéskör került említésre. Az említett tíz ügycör mellett találhatunk még egy tizenegyediket is, amelyik áthatja az előzőeket. Ez pedig a lelki újjászületés kérdése. Az újjászületés témája leginkább három témakörön keresztül szűrődött be a református sajtóvitákba: először az egyházfegyelmen, azután a belmisszió, végül – mint ez a tanulmány is bizonyítani szándékozik – az „egyletes” vitán keresztül.

2 SZEREMLEI Sámuel: *Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon*. (Magyarországi Protestáns Egylet Kiadványai III., Protestáns Theológiai Könyvtár I.) Budapest, Magyarországi Protestáns Egylet, 1874. 84–85.

A MISSZIÓ-, A SZEKTA- ÉS A TRAKTÁTUSKÉRDÉSEK

Az 1859–60-as pátensharc a nemzeti érzés ellenállási daca alapján átmenetileg megtöltötte a kiürülő templomokat. Az alkotmányos szabadság 1867-es helyreállítása újra égetővé tette azt a kérdést, mi is valójában a korszerű világnézet, és hogyan lehet újra vonzóvá az istenháza a keresztyénség alapelemeinek a kor égető társadalmi problémáira való igehirdetési adaptálásával? A tiszáninneni helvét hitvallású egyházkerület 1867. szeptember 22–23-i napjain Sárospatakon tartott közgyűlése nyitó istentiszteletén – mint az egyik főlavatandó ifjú lelkész szende papi alakja – tűnt föl a szószékben Fejes István (1838–1913), aki buzgó előima után a *Korinthusi II. levél* 5. rész 17–18. verseit vette föl alkalmi egyházi beszéde alapigéiül. A fiatal sátorlajújhelyi lelkész szerint az apostoli korban feltűnt az új élet a történelem színpadán.³ Ez a lehetséges új világ közel kétezer év múlva sem lett teljesen új világgá. Isten [földi] országa úgy van telve hivatalosokkal, hogy közben a választottaktól meglehetősen üres.⁴ Sőt, mintha föltámadt volna sírjából az ó [értsd: feudális rekatolizálás] világ szelleme, ismét pusztulni kezd a lelki élet, enyészik a kegyesség, bomladoz a szövetség békéje. Az általánosan panaszlott baj, hogy a megkötött kiegyezés által visszahozott alkotmányos szabadság nem hozta el a lelki megújulás idejét. Ennek nyomasztó fő oka, hogy a divatos erkölcsök gázolnak keresztyül a hiten és annak hirdetőin. Beszéde végén ifjú pályatársaihoz fordult, és lelkesedéssel hívta föl őket, hogy legyenek készek számot vetni magukkal, vajon hisznek-e Krisztus újjászülő elveiben; mert csak e hit adhat – úgymond – lelkesedést, harcolni az ige fegyverével, még akkor is, ha a tömegek gyéren tódulnak az igazság fenn lobogó zászlói után. Csak e hit adhat erőt megállani egy olyan pályán, melynek oly messze van győzelmi koszorúja.⁵

A lelki újjászületés kérdése három összefüggésben merült fel a leggyakrabban a protestáns sajtóban. A misszionáriusok kénytelenek voltak ezzel az igei-lelki jelenséggel gyakran operálni, hiszen a más vallású „tengerben” élő protestánsok számára nem létezett olyan fegyvelmező közösség, amely tradicionális keretek között biztosította volna a tagok (jobb vagy rosszabb értelemben vett) „keresztyén” jellegét. Ilyen helyeken csak az újjászületés-élményen alapuló személyes elkötelezettség biztosíthatott hithűséget, valóban működő ragaszkodást gyülekezet és egyház iránt. Ilyen szempontból a skót, a brit, a moldva-oláhországi, a szlávóniai, a bukovinai vagy a belmissziói híreknél pozitív jelentéstartományban került elő ez a fogalom.

Nem így a szektakérdéssel – 1867 táján az éppen akkor terjedőben lévő nazarénusokkal – kapcsolatban. Ezeknek térítői a be nem töltött lelki igényekre is rájátszva gyakran éppen az újjászületés-kérdéssel kapcsolatban, pontosabban a tradicionális, keretek között élő közösségek lelkészeinek és tagjainak újjászületetlensége ellen in-

3 Maga a kifejezés a *Római levél* 6. rész 4. versében található.

4 Utalás *Máté evangéliuma* 20. rész 16.; illetve 22. rész 14. verseire.

5 ...tf. A tiszáninneni helvét hitvallású egyházkerület közgyűlése. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 10. (1867) 1376–1377.

tézték támadásaikat. Szeremlei Sámuel ezzel a kérdéssel kapcsolatban 1874-es művében az egyházfegyelmi kérdés során foglalkozott. A hódmezővásárhelyi lelkész szerint az új közösségeknél mindenképpen erős az új tudat okozta exkluzivitás és (hamis) perfekcionizmus. Az idők múlásával ezek a közösségek is szükségszerűen népegyháziasodni fognak. A protestáns lelkészek legfőbb eszköze ilyen keretek között a (karhatalmi erőttől tartózkodó) türelem, valamint a szelíd és állhatatos tanítás legyen.⁶

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1871. évi 11-ik számában egy bizonyos – ki jegy alá rejtőzött – kritikus egy négy évvel korábban elejtett vita fonalát újra felvéve ismételt támadást indított az angol bibliaterjesztő társulat ellen.⁷ Heves és igaztalan bírálata leginkább „A missió földképének leírása” című traktátust illette, melyet a „szellemi métely, tudatlanság, babona” frázisokkal kárhoztatott, miközben – „ultima ratio”-ként – kijátszotta ellene a szokásos (nyelvi) magyartalanság-vádat is. Miután figyelmét a kérdéses cikk e tárgyra fölhívta, Komáromy Lajos (1843–1914)⁸ a bibliaterjesztő társulat több más apróbb kiadványát is átolvasta, de azok egyikében sem tudott semmi butítót vagy semmi szellemi mételyt fölfedezni. Ortodoxiát mindegyikben; rossz nyelvezetet egynémelyikben (mindenesetre nagyon csekély részben); de szellemi mételyt egyikben sem. Azon tárgyak ugyanis, melyeket bennük népiesen⁹ fejtegettek, leginkább a megtérés, szellemi újjászületés, keresztyéni jótekonyság témái voltak. Az volt belőlük világosan látható, hogy céljuk a vallásosság fölébresztése és táplálása a nép alsóbb rétegeiben.

A pesti állami (fő)iskolai tanár szerint a bírálónak leginkább az lehetett ellenére, hogy ezek az iratok nem azon hangon szóltak a néphez, amelyen a kor szabadelvű gondolkozói egymáshoz beszéltek, midőn vallásos eszméiket tisztázták. Bizony: az ilyen nemű iratok lennének igazi méreg – ha nem: „métely” – a népre nézve. És ha ezek az ortodox szellemben írott vallásos traktátusok butítják a népet, ezzel azt mondja ki a cikkíró, hogy a protestáns templomok legnagyobb részének szószékeiről is butító eszméket hintonak el a nép között, mert a protestáns papok legnagyobb része még mindig szükségesnek tartja a szószéken többé-kevésbé ortodoxnak lenni.

És ha az nem tetszik a cikkírónak, hogy ezen vallásos iratok némileg idegenszerűek – mert nem is mindig lehetnek találóak a speciális magyar viszonyokra –, ezzel ismét csak önmagára mond kárhoztató ítéletet, mert ha a magyar protestáns papság is oly munkás lett volna a nép számára írt vallásos iratok kidolgozásában, mint az angol, amerikai, német és svájci, akkor bizonyosan nem kellene egy kül-

6 KOVÁCS K.: Az első nagy református újjászületés-vita, 54–55.

7 Lásd KOVÁCS K.: Az első nagy református újjászületés-vita, 63–64.

8 A volt edinburgh-i ösztöndíjas természetesen a bírálóval ellentétes kegyességi irányzathoz tartozott, és javakorabeli férfiként még megérte a Szabó Aladár-féle Budapest-központú „egyletes keresztyénség” kibontakozását is.

9 Értsd: nem irodalmilag [vagyis tudományosan], tehát mai szóval élve: ismeretterjesztő, népszerűsítő módon.

földi vallásos társulatnak azon fáradozni, hogy a külföldön oly virágzó népies vallási irodalomnak egyes termékeit hazánkban is elterjessze.¹⁰

A LELKIISMERET VAGY AZ ÖNTUDAT ÚJJÁSZÜLETÉSE? – A SCHENKEL-PROBLÉMA

Kevésbé ismert, hogy az újjászületés-kérdés a liberális teológusoktól sem volt teljesen idegen. Sylvester Domokos 1868 őszén kiemelt figyelmet szentelt Daniel Schenkelnek. A későbbi szászvárosi lelkész – esperes – Kuun-kollégiumi előljáró Carl Schwarz nyomán fogott a németországi szabadelvű teológia ismertetésébe. Az akkori heidelbergi professzor minden teológiai iratának, és működésének két főgondolatát találta: „Gewissen und Gemeinde”. Mindezt Sylvester „öntudat és köz[ös]ség” formára magyaráítja. Schenkel Luthernek a „Hier stehe ich, ich kann nicht anders. Gott helfe mir! Amen” címen a köztudatba bevonult wormsí beszédében a *főszerepet* az Isten iránti feltétlen odaadó hitnek tulajdonítja (sic!), amely minden – új hitélet által újjászületett (sic!) – embert az Istentől megszentelt közösségekben egyesítő szeretetre vezet. Az „überwunden in meinem Gewissen [und gefangen in dem Worte Gottes]”, illetve az „[es] ist weder sicher noch heilsam, wider das Gewissen etwas zu tun” helyek jelentésárnyalatait úgy egységesíti, hogy az nemcsak szubjektív természetű, hanem sokkal inkább a pusztá öntudalmon túl azt a pontot jelöli, mely az örök igazság alapjával szoros összeköttetésben áll.

Schenkel szerint a schleiermacheri alapgondolat, miszerint a vallás a végesnek a végtelentől való abszolút függésérzete lenne (Gefühl der schlechthinigen Abhängigkeit), egy hiányos érzéstéológiát adott, de kárhoztatja az azokat is [értsd: a (neo)ortodoxokat], akik a *Szentírás* kanonicitását a pusztá authencia segítségével akarják bebizonyítani. Szerinte az *Írást* úgy a teológiában, mint az egyházban az öntudat szerint üdvösen ható tények szerint illeti meg a főtekintély és kiváló hitelesség: Ehhez képest a dogmai tradíciók, ha üdvösségforrássul nem tekinthetők is, de a vallás – a keresztyén közösség életkörén belüli – ismeretének és megértésének történetére, folyamára nézve forrásokul használhatók.¹¹

Révész Imre – nem utolsósorban a Skóciából hazatért Balogh Ferenc hatása alatt – teológiájában a hatvanas évek végén, még inkább a hetvenes évek elején megerősítette a debreceni puritán örökség imádkozó, hitvallásos kegyességéből táplálkozó, Szikszai György észszerű ortodoxiájával kevert vonásait, majd két vezető debreceni személyisként véleményük torzítatlan közreadhatósága érdekében saját – eltérő irányultságú – sajtóorgánumaikat is létrehozták, az 1870–1878 között működött *Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmeztető*, illetve az 1875–1878 között kiadott *Evangeliumi Protestáns Lapot*.

10 KOMÁROMY Lajos: Még egy szó a „biblia-terjesztő társulat” kiadványai ügyében. *PEIL*, 14. (1871) 432–434.

11 SYLVESTER Domokos: A jeni és heidelbergi egyetemek teológiai szempontból, vagy a jelenkori szabadelvű teológia Németországban. Dr. Carl Schwarz: Zur Geschichte der neuesten Theologie. Dritte sehr vermehrte und umgearbeitete Ausgabe. Leipzig 1864. *PEIL*, 11. (1868) 1183.

Bár a schenkeli teológia egyfajta közvetítő teológiának tekinthető, amely a tiszta schleiermacherizmus ellen is támadást indított, a neoortodoxia számára mindez elégtelennek számított. Balogh Ferenc Schenkelt a Renan-féle „állhatatlan habtolók”¹² közé utasítja, akik tévtanításaikkal „a keresztyén egyház ezreinek kebelében lévő tengermély igaz hitet szeretnék kimozdítani”;¹³ illetve a „csűrők-csavarók” – Erasmus, Dávid Ferenc, Strauss – sorába illeszti be, „akiknél – szemben Lutherral és Kálvinnal – a hit a tudománnyal [úgy] áll folyvást tusában, hogy [mindig] a hit húzza a rövidebbet”.¹⁴ Révész Imre az általa szerkesztett *Figyelmező*ben kemény és fájdalmas támadást intézett az evangélikusokat, reformátusokat és unitáriusokat egyaránt tömörítő Protestáns Egylet ellen, annak 1871-es megalapításakor. Ebben azt tanácsolta a liberálisoknak, hogy „inkább szakadjanak el az egyháztól, mert [...] tevékenységükkel experimentálnak anyjuk [értsd: az anyaszentegyház] hulláján.”¹⁵

A LELKI ÚJJÁSZÜLETÉS-VITA KIROBBANÁSA 1871–72-BEN

Pereszlényi János (1831–1894) az 1871. június 1-jei, Kocson tartott tatai egyházmegyei lelkészértekezlet kapcsán visszakanyarodott a Fejes István által négy évvel korábban behozott idegenkedés-tematikához, de egyúttal a hanyag egyházközség romlott, fűtetlen-hideg téli templomának képével is igyekezett érzékelhetővé tenni a magyarországi protestáns egyházi helyzetet. Az akkori mocsai református lelkész szerint az itt elszolgáló Pató Pál-i lelkésznek mind a tan, mind a kormányzat tekintetében tanúsított mozdulatlansága a félelemből táplálkozik. Valójában attól irtózik, hogy ha netalán egy rossz téglát is meg merészelne bolygatni, akkor az egyház avas épülete azonnal leomlana, romjai alá temetve a hívő lelkek oltárait.¹⁶ Nem lenne alapjában ellensége az új eszméknek, de fél a keletkező viharoktól, fázik a szabad eszmék szelétől, s jól beburkolván magát bundájába, semmit nem tenni akarásában végtére úgy nekimelegszik, hogy egyenesen rombolási irányzattal vádolja a Protestáns Egyletet.

12 Utalás az *Efézusi levél* 4. rész 14. versére.

13 RÉVÉSZ Imre: Rövid irodalmi szemle. *MPEIF* 1. 10–11. (1870), 567–572.; itt: 570. Idézi: BALOGH Ferenc: „Beszéd melylyel a debreceni ref. Kollégiumbeli hittanszaki önképző Társulat 3-dik évfolyama megnyitott 1871. október 24-kén”, *MPEIF* 2. 1–2. (1872), 34–44.; itt: 34–35. Ismereti és elemzi: KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Vallástudománytudományi Könyvtár IV.). Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L’Harmattan, 2010. 178–179.

14 BALOGH Ferenc: Nyílt válasz Ballagi Mór úr 3. nyílt levelére III., *EPL* 1. 16. (1875. április 16.), 145–146. Ismereti és elemzi: KOVÁCS Á: *Hitvédelem és egyháziasság*, 129.

15 A támadást visszautasítani igyekszik SZEREMLEI Samu: *A népiskolai kérdésről. Különös tekintettel az 1868. XXXVII. t. cikkére és a prot. egyház érdekeire*. Budapest, Szerzői kiadás, 1870. (sic! – valójában 1871.) 58–59.; 96. Idősebb Révész Imre megszólalását idézi BUCSAY: *A protestantizmus története*, 220.

16 Sűrített és karikázott utalás az Újszövetség közikla-kijelentéseire (*Máté evangéliuma* 16. rész 18.; *Korinthusi I. levél* 3. rész 10–14. versek), valamint az „akik az oltár körül forgolódnak, az oltárral együtt veszik el részüket” „páli engedély”-ére (*Korinthusi I. levél* 9. rész 13. vers).

Pereszlényi a haladás valóban öröndetes ténye gyanánt jelzi, hogy meg nem nevezett értekező aggodalmi köztük visszhangra nem találtak, sőt Pereszlényi János mocsai, Győrfi Ferenc dunaalmási lelkészek egyenesen ki is nyilatkoztatták, hogy „ők a reformegyletnek, amelytől az egyházi zilált helyzet teljes és tökéletes újjászületését várják, ezennel tagjai közé kívánnak lépni; az értekező pedig a *Reform-közlönyt* két példányban rendelte meg.”¹⁷

Frecska Lajos (1841–1876) Révész Imre és Balog Ferenc szavainak együttes megidézésével csatlakozott a debreceni reformátusság irányzatához,¹⁸ de visszaadja a kölcsönt a liberálisoknak a hidegség–hévség, valamint a helyes (lelki) egyházkormányzás kérdéseiben is. A limbaki (ném. Limbach – Pozsony vm.) evangélikus lelkész ugyanis kifejtette, hogy míg a tökéletes, az isteni szeretetet¹⁹ nem hirdetjük: ismeretünk mindig csak rész szerint való,²⁰ s annak prédikálása is csak experimentum.²¹ Hát még ha az illető gyülekezetek tudnák, mily nyomorult tárgyai ők a neológok szerencsétlen experimentumának!²² Sőt, azok „... a szószerket a hívők elleni merényletté akarják változtatni.”

Frecska egy éles szuszra, a maró gúny eszközeivel böki ki Schenkellel és Ballagival kapcsolatos megsemmisítő kritikáját. A pesti teológiai tanár a hírhedt „szellemi feltámadás” idején (1862-ben) Schenkel *Zeitschriftjével* változott azzá a romboló erővé, aki egyre ingadozik, s amit ma állít, holnap azt cáfolja.²³ A *Szentírás* változhatatlanságával szemben a haldoklónál²⁴ azon „dii minorum gentium”²⁵ tekintélyével hozakodnak elő, akiknek nevei ott a Protestáns Egylet választmányában díszlegnek. Túlnyomó részt a „mester” tanítványai állítják ki az új „Ballagi-egyház” lelkészi kontingensét. Attól a Pesttől kellene a tekintélynek jönnie, ahol a Skót Misszió kívül egyházi élet nincs? Vagy Jénából, az egyetemi vadság székhelye-

17 PERESZLÉNYI János: A tatai egyh.-megyei lelkész értekező Kocson, június 1-én. *PEIL*, 14. (1871) 823.

18 Három megjegyzés: 1.) A szövegszerű hivatkozás az „édesanyjuk hulláján experimentáló”, illetve a „Schenkel-bibliát valló” liberális teológusok alapján egyértelmű. 2.) Emiatt sok, az újjászületés-vitával kapcsolatos körülményt helytálló módon említ meg. Ezért indokolt egy ortodox tudatú evangélikus lelkészt is hosszan idézni egy református vita kapcsán. 3.) Mivel hosszabb cikkismertetésről van szó, indokolt a forrást elemzés kezdetén is megnevezni. FRECSKA Lajos: A magyarországi „protestáns-egylet”, III. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 3. (1872) 229–238.

19 Értelem szerint javított szöveg. Az eredetiben: „ismeretet”; de a bántó szóismétlés kiköszörülésén túl – értsd: az evangéliumot.

20 Utalás az I. *Korinthusi levél* 13. részében található Szeretet-himnuszra.

21 Itt értsd: megértési kísérlet.

22 Itt értsd: kísérletezgetés.

23 Frecska gondolatfűzése kísértetiesen emlékeztet bennünket az *Újszövetség* eretnek-képének ezen fontos loci communesire: *Tímótheuszhoz írt II. levél* 3. rész 7. vers; *Péter II. levele* 2. rész 17. vers; *Júdás levele* 13. vers.

24 A képet vehetjük konkrétan, a megingathatatlan támasz, az üdvbizonyosság iránt különösen fogékony végső élethelyzet tekintetében, de átvittén is, a Szárdiszbeliekhez írt levélre való utalásnak a *Jelenések könyve* 3. rész 1–6. verseiben.

25 Lat. „kisebb népek istenei”. Utalás az ószövetségi lekezelő nyelvezetre, amivel a szent írók a környező népek bálványisteneit illették. Lásd például a *Királyok II. könyve* 23. rész 13. verse.

ből?²⁶ Tekintély lehet egy olyan bányász, aki olyan akadémián tanult, ahol tárnákról semmit sem hallhatott?²⁷ És ó, az a pesti lég! Hányan mentek oda hívő, meleg szívvel,²⁸ és alighogy megfordultak a pesti körökben, máris az vehető észre rajtuk, hogy szégyenlik a Krisztus evangéliumát!²⁹ „Azok akarnak – úgymond – hitoktrojálók³⁰ lenni, akik összes teológiai tudásukat azon lapból merítik, amely nevének dacára sem protestáns, sem egyházi, és akiknek a külföldi teológia hatalmas érlük-tetéséről sejtelmük sincs!”

A legnagyobb veszély a magyarországi egyházi életre nézve az, hogy a vulgáris racionalisták romokká tették az evangéliumi hitvallásokat, a mostani neológok pedig még ezeket a romokat is el akarják hordani. Csak nehogy felébredjen az egyház közönyös álmából,³¹ és az emberek észrevegyék a százados hamisításokat.³² Az egyházi tanra már olyan régen a kacatszerű antikvitás bélyegét sütötték, hogy a népben már csak homályos sejtelmek maradtak meg arról, mi is lenne az ágostai vagy a helvét hitvallás lényege. Pedig ezek az evangélium velejének kifejtén alapulnak. Így esett szét az igazi hitismeret romokká. Így lett az egyház, amint jelen állapotában meglátszik, az a mező, amely tele van halotti csontokkal.³³ Hiába, az Úr örökségébe ellenségek jöttek, és a farkasok hosszú pásztorkodása nagyon is meglátszik!³⁴ Üdítő, de sajnos egyre inkább ritkaságszámba menő módon váratlan üdvismeret is mutatkozhat a közembereknél.³⁵ De a vulgáris racionalizmus sokkal tovább uralkodott, mintsem hogy azt bárki számba vehetné a gyülekezetekben. A legtöbb művelt világinak³⁶ sejtelve sincs az evangélium lényegéről. Így válik rettenetessé az olyan gyülekezet végzete, melynek egyszer or-

26 Egymondatos megsemmisítő értékítélet, amelynek részletesebb magyarázó kifejtése még további kutatásokat igényel. Kérdéses, hogy a megjegyzés tartalmaz-e utalást az 1817 körül kibontakozó diákmozgalmakra, és azok utóhatásaiban káros következményeire. Mostani látásom szerint Frecska a Sylvester Domokos által 1868-ban hosszú könyvismertető tanulmányorozatban ismertetett teológiai iskolát valójában negatív eredménynek tartja: azon áldatlan és gyenge tanári magatartásformának, amely lényegében behódolt egy világias diák-közszellem vallástalan diktatúrájának, ahelyett, hogy pozitív (bibliai) képre próbálta volna meg formálni azt.

27 Utalás a Limbakhöz térben közel eső selmecbányai bányászati akadémia kiválóan gyakorlatias tantervére. Megsemmisítő ítélet Ballagiról és fennhéjázón majmolt „mintái”-ról. A gondolatfűzés továbbá egyértelmű utalás *Jakab levele* 2. részére, a személyválogatás nélküli hit himnuszára.

28 Utalás a *Jelenések könyve* 3. rész 15. versére.

29 Utalás a *Római levél* 1. rész 16–17. verseire.

30 Lat. „kényszerít”. A kifejezés a magyar történelemben leginkább az 1849. március 4-i olmützi oktrojált birodalmi alkotmány révén ismeretes.

31 Utalás a bűn álmából való felserkenés újszövetségi képére: *Római levél* 13. rész 11. vers; *Korinthusi I. levél* 15. rész 34. vers; *Efézusi levél* 5. rész 14.

32 Utalás a racionalista neohumanizmus 18. század közepétől érzékelhető első terjedési hullámára. – A limbaki evangélikus lelkész később is következetesen vissza-visszatér a hamisítás sajnálatos „régiség”-ének jelenségére.

33 Utalás *Ezékiel próféta könyve* 37. részére a profétálásra megelevenedő, csontokkal teli mezőről.

34 Utalás a rossz pásztorok elleni prófétai beszédre: *Jeremiás próféta könyve* 23. rész 1–6. versek; *Máté evangéliuma* 7. rész 15–22. versek.

35 Értsd: a nem értelmiségi rétegek tagjai között – lásd alább.

36 Értsd: a nem lelkészi értelmiségi tagjainak.

todox, másszor racionalista lelkésze támad. A legtöbb városi egyházközség ilyen: az ortodox prédikáció magvát képtelenek felfogni, ugyanis éppen a legszükségesebb tanok: a kegyelem, az üdvözítő hit, a megigazulás, a megszentelés ismeretlenségnek számukra ehhez. S a meg sem ismert evangéliumra „... jönnek a racionalisták a saját, külön-külön, idióta, nevetséges ötlet-evangéliumaikkal,³⁷ amelyeknek csak egy közös lényegük van: hogy Krisztus isteni koronáját egyre fosztogathassák,³⁸ és hogy a Megváltót oly nyomorult emberré tegyék, mint minők ők maguk!”³⁹

A liberálisok ehhez képest ismernek el „minden irányú vizsgálódást jogosítottoknak” – s íme, összes irodalmi [értsd: tudományos] munkásságuk a rombolásra szorítkozik –, miben valójában csak a napi sajtó serénységét követik. „Ők támogatásukban részesítenek mindenféle irodalmi és humanistikus vállalatot, mely a különféle felekezetek tagjai között a kölcsönös szeretetet előmozdítja!”⁴⁰ Oh mily gyöngédség! – hangzik a kegyetlen ríposzt a limbaki evangélikus lelkésztől – íme, az erdélyiek azért nem akarnak egyleti tagokul más felekezetűeket [értsd: unitáriusokat], mert félnek, hogy ez elidegenítené a többi felekezetet [értsd: a római katolikusokat].⁴¹ Vagyis a Protestáns Egylet csak annyit ér el, hogy a „saját” egyházban tudnak viszályt támasztani és elkeseredést kelteni. De éppen ettől nem riadnak vissza, hogy a hívő [értsd: evangéliumi] keresztyénség marcangoltassék el még inkább.⁴²

Különben kilátszik a lóláb: célja e kacérkodásnak a szimultán,⁴³ felekezeti jellemmel nem bíró iskola. A frázis itt sem hiányzik: „az egylet semmiféle politikai pártállást el nem foglal”.⁴⁴ E „diplomatikus” sakkhúzás valós értelme pedig ez:

- A hívők akadályozzák a felekezeti iskolák megszüntetését.
- A kormány az iskolarendszer egységesítését akarja a felekezeti iskoláknak és alapjaiknak a bevonásával (lényegében megszüntetésével).⁴⁵

37 Sic! – Frecska Lajos saját kifejezései. – utalás a *Korinthusi II. levél* 11. rész 4.; a *Galatákhoz írt levél* 1. rész 6–7. verseire.

38 Utalás nemcsak Krisztus örök királyi tisztségének bibliai tanítására, hanem az 1864-es Ballagi-féle programra, a kortársak által kiáltvány- és jelszószerűen értelmezett Révész-féle 1871-es, puritán megalapozottságú válaszra is. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az 1906–1907. évi református Bocsikai-ünnepségekhez vezető út (1856–1906). In: XIX–XX. századi magyar történeti kultuszok. Szerk. KINCSES Katalin. LineDesign, Budapest, 2024. 103.

39 Vagyis a protestáns egyletesek lényegében szociniánusok vagy unitáriusok.

40 Utalás erre FÖRDŐS Lajos – KOVÁCS Albert: Felhívás a magyarországi protestánsegylet tagjaihoz. *PEIL*, 14. (1871) 1474.

41 A 30% körülire zsugorodott, és a nemzetileg egyre egységesebbé váló románság tengerébe ékelt erdélyi magyarság számára halálos veszélyt jelentett annak a protestáns–katolikus megosztásnak a kiprovokálása, amely az antitrinitárius hangok felvállalásával bosszantotta volna a katolikus kedélyeket.

42 Utalás a *Galatákhoz írt levél* 5. rész 5. versére.

43 Itt értsd: egységes tantervek szerint működő.

44 FÖRDŐS – KOVÁCS Albert: Felhívás, 1475.

45 Az „Egységesítés, de mihez?” kérdésének oktatásügyi dilemmájára az elemi népiskolai olvasókönyvek példája ad betekintést. Frecska erre utal RÉVÉSZ Imre: A magyar protestáns hitfelekeze-

- Ha ezen szándéka komoly, akkor vegye a Protestáns Egylet tevéleges segítséggel a gyámsága alá, hogy az a teendőjét – a hívő irány elleni harcot – sikeresen végezhesse.⁴⁶

Frecska értékelése 1872 késő tavaszán hűen kifejezte a hitvallásokhoz hű protestáns közvéleményrész alapvető meggyőződését. Az 1872. március 7-i „nevezetes napon”, amikor a pesti életben és az országos lapokban uralkodó általános közfigyelmet a felolvasóközönségen lévő Büchner ateista eszméi kötötték le, a debreceni tanárok már másodjára gyűltek össze.⁴⁷ Ekkor már kikristályosítani kezdték hittani álláspontjukat, melyet március 14-i és 23-i alkalmakon csiszoltak, majd véglegesítettek. Balogh Ferenc 1872. március 23-i bejegyzése szerint: „Megvan a nyilatkozat, melyet tájékozással (sic!) kibocsátunk a hitben ingadozó lelkek erősítésére a mostani irodalmi [értsd: tudományos] és egyleti hittámadások ellenében. [...] *Mint hittanárok nyugodt öntudattal tevéük [rég. „tettük”] e mondhatni új confessziót.*”

A „szikrából lánggyújtás”-t⁴⁸ Balogh Ferenc a Rákóczi-jelmonddal szerette volna útjára bocsátani.⁴⁹ A teológiai tanári kar határozata szerint a Menyhárt János által készített tanulmány letisztázása, vagyis a kollégák észrevételeinek beírásával való véglegesítése Tóth Sámuelre volt bízva, akinek ezután Révész Bálint püspök elé kellett terjesztenie a dolgot, aki kánon szerint is „az alap hit-tanok” őre. A püspöki feladat ebben az esetben az állásfoglalásnak a helybeli lelkészi kar közötti köröztetése volt, esetleges észrevételezés céljából. Az értékeléshez szolgáló iránymutatásul lett volna várható a *Figyelmező*ben való előzetes közzététel, amiről Révész Imrét értesítették is.⁵⁰ A teljes nyilvánosság alkalmát eredetileg a református Tiszántúl 1872. áprilisi egyházkerületi közgyűlése nyújthatta volna, amelynek eredeti napirendjén szerepelt volna egy, a Protestáns Egylet véleményezésének ügyében kiküldött bizottság jelentésének megtárgyalása. Ez a vita és a nyomán teendő hitvalló nyilatkozat azonban akkor – azzal az indokkal, hogy úgyszólván az egyházkerületi gyűlés utolsó napján tárgyalták volna, amikor a világiak már nem vol-

tek egyházi és iskolai szükségének országos költséggel való fedeztetéséről, különös tekintettel a katolikus autonómiai mozgalmakra. *MPEIF*, 2. (1871) 356–358.

46 FRECSKA Lajos: A magyarországi „protestáns-egylet”, III. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 3. (1872) 229–238.

47 E megjegyzés élét az engedi megérteni, hogy amikor 1876 elején Kossuth Lajos Deák Ferenc feletti emlékezésében úgy helyezte a feltámadás cipruságát valamikori harcostársa sírjára, hogy a testi és szellemi lét örök összeköttettségét a vágyott, nehezen hihető, de nem lehetetlen dolgok közé sorolta, a Karl Vogthoz (1817–1895) Ludwig Büchnerhez (1824–1899) és Jakob Moleschotthoz (1822–1893) csatlakozott Zafiri László máramarosszigeti tanár erre azon megütkezésének adott hangot, hogy a volt kormányzóelnök az adott helyen valójában (avitt) miszticizmust folytat. KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD: Kossuth Lajos emigrációs vallás- és egyházpolitikai megszólalásai az 1870-es években. In: „... a magyar nemzet élő eszményesülése”. *Kossuth Lajos 1867 utáni tevékenysége*. Szerk. KOCIS Annamária. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2021. 182–183.

48 Utalás a pünkösdi történetre az *Apostolok cselekedetei* 2. részéből.

49 „*Neque volentis, neque currentis, sed miserentis Dei.*” – „Nem azé, aki akarja, se nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené.” (*Rómaiakhoz írt levél* 9. rész 16. vers)

50 RÉVÉSZ Imre: A Protestáns Egyletről. *MPEIF*, 3. (1873), 298.

tak jelen – elmaradt, és később sem került közgyűlési napirendre. A nyilatkozat így a kezdetekhez képest csak majd három évre, a skót Zsidómissziói Bizottság támogatásával megindult *Evangéliumi Protestáns Lap* 1875. évi első számaiban láttott napvilágot, 1874. november 14-ére vissza (pontosabban át-) dátumozva.

Ezen konfessziójukban a debreceni újortodoxok – liberális hatásra – úgy emelték alapvető értékke a „valódi erkölcsi élet-folytatás”-elvet, hogy azt egyúttal a Krisztus váltságművéről szóló tanításra vissza is vezették.⁵¹ A megváltás viszont arra nézve történt, hogy az Úr „készítsen magának kiváltképpen való népet, jó cselekedetre igyekezőt.”⁵² A vágyott cél elérése tehát alapvetően isteni munkára, és nem emberi erőfeszítésre vezethető vissza. A keresztyén [értsd itt: „illiberális”]⁵³ hitvallás Jézus Krisztus érettünk vállalt szenvedéseiről, érettük adott megváltó munkájáról, nem pedig a jónak tartott ember önmegigazításáról szól.⁵⁴

Az 1875-ös debreceni hitvallás keretes szerkezetű, ugyanis a bevezetőjében megfogalmazott program céltételezéshez – a valóban alapvetően fontos erkölcsi nemesedéshez – a zárlatban rendelték hozzá a megfelelő egyházi eszközrendszert.

„A Jézus Krisztusban való hit élesztésére, folyvást előbbé és hathatósabbá tételére, általa a Jézus Krisztussal szellemi közösségben élhetés, erkölcsi teljes átalakulás eszközölésére, az Isten igéinek prédikálása és a Jézus Krisztus által szerzett sákramentumoknak, a keresztségnek és úrvacsorájának kiszolgáltatása üdvös és szükséges. [...] ezen [korábban megfogalmazott – KKÁ] hitelvezetnek és a szentírtat [értsd: a Szentírás] alapján ezek szellemében alkotandó hitnézeteknek vagy dogmáknak vallása, követése, nemcsak hogy zsidbasztólag nem hat a lelkekre, nem szül vallásos közönyösséget, hidegséget: de sőt inkább jótékony melegséget árasztva, elevenítőleg hat a szívekre, gerjeszti hathatósan, s emeli a vallásos buzgóságot. – Mert a ki hiszi azt, hogy ő bűnös és büntetésre méltó, s hogy isteni elnéző kegyelemre van szüksége, az óhajtott isteni kegyelem pedig megjelenvén, a Jézus Krisztusban, biztosítva van mindenki számára az igazi hit feltétele alatt, az bizonyosan nem fog kételkedni, habozni, késlekedni, hanem hálára lobbant érzésekkel sietni fog megragadni az ajánlkozó egyetlen egy mentő horgonyt;⁵⁵ és benne az üdvkegyelmű isten iránti hála érzése, és az

51 Sic! A „visszavezetés” mint reformációs aktus annál is inkább indokolt kifejezés, mivel az negyvenéves tanári pályájára visszatekintő Orbán József az 1830-as éveket még „a szigorú erkölcsiség és szigorú *imputatio* ama korszaká”-nak nevezi: ORBÁN JÓZSEF: 40 év. Akadémiai tanári önéletrajz. In: *Jelentés a Sárospataki Ev. Ref. Főiskola (Akadémia és Gimnázium) állapotáról az 1887-88. iskolai évben*. XXII. évf. Szerk. P. NAGY Gusztáv – KÉRÉSZY István. Sárospatak, k. n. [Sárospataki Ev. Ref. Főiskola], 1888. 144. Kiemelés tőlem – KKÁ. Protestáns felfogás szerint a választottat a Szentlélek által Krisztusba és az ő érdemébe oltja (*imputatio*). KOVÁCS K.: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere, 11.

52 Utalás a *Titus*-hoz írt levél 2. rész 14. versére.

53 Az „illiberális” fogalom használatára lásd KOVÁCS K.: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere, 19–22.; Uő: A református neokonfesszionalizáció, 90–91.

54 KOVÁCS Ábrahám: *Hítvédelem és egyházjasság*, 67–70.

55 Utalás a *Zsidókhöz írt levél* 6. rész 19. versére.

önjavára s boldogságára törekvés ösztöne együtt munkálva oda fognak hatni,⁵⁶ hogy megjobbulván, valódi vallásos erkölcsi életet élni törekedjék.”⁵⁷

A keret a *Heidelbergi katekizmus*nak azon szakaszaira utal, melyek az igaz Egyház jegyeiként az Ige tiszta hirdetése (a prédikáció) és az egyházfegyelem gyakorlása (a méltatlan életűeknek a „kulcsok hatalmával élés” keretében a sákramentumokból való kizárása) után (82–85. kérdés-feleletek) a hármas (tükör – zabla – ösztöke) hasznú törvény kifejtésébe csupán a Krisztusban való öröm és „aki hálával áldozik, az dicsóít engem”⁵⁸ alapállására (86–91. kérdés-feleletek) építve kezd bele (92–115. kérdés-feleletek); végezetül pedig az imádságot a „háládatosság kiváltképpen való cselekedet”-nek nevezi (116. kérdés-felelet). Mindez az *Öreg-Szék-szainak* az „újjaszületés mint életgyakorlat” [értsd: az élet folyamatos megszentel-(tet)ése] koncepcióját is összefoglalja.⁵⁹

Végezetül foglalkoznunk kell a nyilatkozatkiadás késlekedésének okaival. Bár Kovács Ábrahám ezen kérdés tisztázására további kutatásokat tart szükségnek, véleményem szerint – egy kivételével – alaposan összeszedi az eredőket. Ezek pedig:

- A kultúrreformátus világi elit részéről mindenképpen várható volt egy kellemetlen indifferentista és ignorantista oppozíció. Ez volt a református egyház-társadalmiságban rejlő ok.
- A „Tiszántúl mint az ortodoxia / a Dunamellék mint a liberális teológia bástyája” koncepciók valós vitahelyzetben valószínűleg fenntarthatatlannak bizonyultak volna. Ahogy a „nyírbátori végzés” oppozíciója, úgy a Szász Károly – Szilády Áron-féle „ellenzék” is egyik és másik helyen is komoly „tüske a saját oldalban”, illetve a „másik hátában való szövetséges” lehetőségeként kerülhetett mérlegre. Magam is észrevettem, hogy az 1882-es Nagy Gusztáv-ügy országos jellegűvé dagadó botránya még később is megmutatta, hogy „... a szélső vagy doktrinér liberalizmus az általa elméletileg uralt Dunamelléken is hátrányba szorulhat az ortodoxiával szemben. Ez volt a református egyház sajátos térszerkezetében rejlő ok.”⁶⁰
- Az előző jelenséget ráadásul abban a kontextusban kell elhelyeznünk, hogy a szavazati mérlegek készítésénél már mindenki a határozatképes konventet létrehozó országos zsinat összehívására készült. Ez volt a református egyházkormányzatóságban rejlő ok. Nem véletlenül hozta elő Dobos János sem úgy és azért John Duncannel kapcsolatos 1842-es emlékeit, ahogy és amiért azt 1875 őszén megtette. Az akkori ceglédi, korábbi péceli református lelkész szerint „a Rabbi” időnként latinnal ve-

56 Utalás a *Heidelbergi kate* 1.; 86.; 87. kérdés-feleleteire.

57 S. N. [BALOGH Ferenc]: A debreczeni jelenlegi theologiai tanárok hittani álláspontja főbb vonásokban. *EPL*, 1. (1875)

58 50. *szóltár* 23. vers.

59 Vö. KOVÁCS K.: A 19. századi református újjaszületés-viták eszmetörténeti háttere, 17–18.

60 Lásd KOVÁCS K.: A református neokonfesszionizáció, 92–93.; 95–97. Idézet helye: 93.

gyített német beszélgetésüket az újjászületés kérdésével kezdte, és a magyar református autonómiaszervezet megteremtésének igényével zárta, ahol egy „constituált general-convent”-nek [értsd itt: nemcsak alkalmi tanácskozó, hanem alkotmányos erővel felruházott végrehajtó szervnek] a felállítása 33 esztendővel később is újult erővel kiáltja világgá a megoldatlanság szégyenét.⁶¹

- A diaszpóra-munkát és az árvaházakat, a Biblia revízióját, valamint a magyar protestáns egyháztörténet feldolgozását zászlajára tűző Protestáns Egylet éppen 1875-re kezdett hanyatlani. Ez a folyamat különösen az amúgy igen komoly irodalmi tevékenységet folytató vállalkozás, a könyvkiadó vállalat munkáinak fedezésére befolyt tagsági adományok megcsappanásán volt lemérhető. Ez volt a félresikerült liberális egyház-reformban rejlő ok. Kovács Albert politikai fordulata kapcsán magam is leírtam ezt az eredőt, össze is kapcsolva az előzővel, illetve a Kovács Ábrahám által meg nem jelölt következővel. A jeles egyházjogász érdeklődése ugyanis annak hatására fordult a politika felé, hogy az 1870-es év második felében az általa oly igen szorgalmazott Protestáns Egylet pusztta vergődését látta, és nyilvánvalóvá vált az úgynevezett konventista mozgalom veresége a kvázi-kongregacionalistákkal szemben.⁶² Ezen a helyen ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy míg Frecska Lajos szerint 1872-ben a kormányzat még a felekezeti iskolák valamilyen formájú átvételének napirenden tartásával revolvertelte az egyházakat – mégpedig nem csak és nem is elsősorban a reformátust –, addig az 1873-as tőzsdekrach, depresszió, válság- és államcsődközeli helyzet teljesen átalakította a kormányzati egyházpolitikai nyomásgyakorlás irányát és dinamikáját.
- Az 1874-es kormányzati támadás éle már egyértelműen, és csaknem kizárólagosan a reformátusok ellen irányult. Hiába voltak államalkotó tényező [értsd: bevett vallás] tehát, a reformátusok éppen azt váltak képtelenné teljesíteni, hogy befolyásuk Európa virágzó északi államaihoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz hasonlóan mindinkább egészséges irányban érvényesüljön. Sőt mi több, egyetlen politikai menedékük (refugiumuk) az lett, hogy a katolikus egyház valódi nemzeti egyházként fogadta magába a nemzeti eszmét, vagyis a „magyar vallás” jelleg a katolikusok előtt is éppen a saját fajtának kijáró tiszteletet és kíméletet szerezte meg. A reformátusok politikai visszaszorulása nemcsak arra volt visszavezethető, hogy éppen egyetlen protestáns vezérférfit sem volt miniszteri stallumban, hanem az is, hogy a református egyház a változott viszonyok ellenére is a következetes és öncélú ellenzékieskedést fogadta politikai missziójául.

61 DOBOS János: Magyar adat Duncan életéhez. *EgPL*, 1. (1875) 356–357.

62 KOVÁCS Kálmán Árpád: Az államsegélyes egyházpolitika és a reformátusok a századfordulón (1868–1898). In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2016. 16–17.

A kormányzati ellenvádak így főként arra irányultak, hogy a református gyülekezetek anyagi viszonyait a legnagyobb rendetlenségben tartják. Ez pedig a tanári és tanítói behivatalnokok késedelmes fizetése révén a lehető legkárosabb következményekkel járt a tanügyre nézve. Az egyházat egyenesen az a szégyen érte, hogy Ferenc József a negyedszázados császári jubileuma alkalmából nála tisztelgő református küldöttséget audienciáján figyelmeztette legfőbb kötelességének szem előtt tartására, oktatásügyének rendbe hozására. A „protestáns hanyatlás” egyenes következményként hozta magával, hogy elveszett a német Kirchenkampf és a nyomában kibontakozó olasz stb. egyházpolitikai küzdelmek által biztosított kedvező politikai környezet a magyarországi teljes és valós vallásегyenlőség megteremtésére. Persze a kormányzati kritika a politikai felelősségelhárítás, illetve az anyagi kötelességek alól való menekülés attitűdjei alapján született. Az országos [értsd: nem az egyházi] politikában érvényesülhettek ugyanis [korábban] olyan felelőtlen és túlköltekező tendenciák, melyek a magyar államháztartás akkori kritikus helyzetéhez vezettek. Dapsy László a „protestáns ügy” pozitív irányú megoldásának a kizárólagos belső erőnövelést tartotta, melynek fő eszköze a nagy ideákon túl a nyugati (amerikai, angol és skót) mintájú kötelességteljesítés apródonkénti gyakorlati meghonosítása az egyházban és főleg a presbitériumokon belül.⁶³ Ez volt a dualista állami valláspolitikai változásokban rejlő ok.

A Ghyczy Kálmánnal az államháztartási szanációs kabinet létrehozásáról 1874 márciusától kezdve folytatott tárgyalások révén tudni lehetett, hogy a meggyengült kormánypárt konszolidálásának valamilyen formában az úgynevezett Balközép is része lesz, ahogy az év végére már az is nyilvánvalóvá vált, hogy a párt katolikus vezetője (törtető) ambícióhiány okán inkább református vezetőtársát tolja előtérbe.⁶⁴ Ebben a helyzetben elfogyhattak azok az érvek, amelyek egy hitvallásszerű újortodox tanári vitairat közzétételét bármilyen felfogás szerinti egysegbontás címén ellenjavallták volna.

BEFEJEZÉS – A VITA LECSENGÉSE

A „[megújult] hit[élet] által (sic?) újjászületettek szabadságban nyert közössége”-t mint protestáns vezéreszményt az 1864-es *Syllabus* és az 1870-es pápai infallibilitás kimondása után viszonylag egyszerű volt a formalizált és merev [megmerevített] római vallásosság ellentétéként beállítani. Ráadásul a liberális teológusok biztosan alapozhattak arra a kultúrprotestáns büszkeségre is, mely a reformátori protestantizmusban – a klerikális katolicizmus rossz értelmű konzervativizmusával szemben – egy olyan, jobb értelemben vett modern kor dajkáját látta, amelyre

63 DAPSY László: A protestáns ügyhöz. *PEIL*, 17. (1874) 33–39.

64 KOVÁCS K.: Kossuth Lajos emigrációs vallás- és egyházpolitikai megközelítései, 181–182.

a derűs optimizmus szemüvegén át tekintett.⁶⁵ Nem véletlen, hogy a protestáns egyletek azon 1872–1876 közötti számtalan megszólalásai, melyekben – minden gyakorlati eredmény nélkül vagy éppen azok ellenére – magukat nevezték az egyházi újjászületés bajnokainak és előharcosainak, igazából csak erre az örökölt katolikusellenes attitűdre épített pózként és kliséként értelmezhető.

Míg az ortodoxoknál a lelki újjászületés soha nem következhetett be az alapvető bibliai hittartalmak újrafelfedezése nélkül, pláne nem azok ellenére; a liberálisok – ha beszélnek is „istenfiúság”-ról – annak kereteit az istenit az emberben érvényre juttató folyamatos fejlődés paradigmáján⁶⁶ belül képzelték el.⁶⁷ Ahogy ilyen közegben az sem volt meglepő, hogy a magyarországi protestáns közvélemény nemzetközileg úgy észrevételezte, hogy a Presbiteri Világszövetséget (PVSz) – legalábbis deklaráció szintjén – 1877-ben az infallibilitás-dogma kimondása (1870) utáni pápai véleményterror elleni tiltakozásul, a katolikus előretörés megakadályozása érdekében hozták létre.⁶⁸

1877-ben Fejes István is visszahozta a tíz évvel korábban megpendített tematikát, a protestáns szociális gondolatot a megtérés tematikájával vegyítve. Három kötetes „Egyházi beszédei”-nek fontos gondolata a szabadság, melynek terét és szerepét „a vallásban”, valamint a „polgári társaságban” nagytölencséje alatt is megvizsgálja. Kantiánus alapon lélekben gyakorolt⁶⁹ vallást az Isten létének, az ember erkölcsi valóságának és a lélek halhatatlansága hitének háromságára alapozza. Ezen szívbeli vallásosságon túlmenően hiszi, hogy többféleképpen (az eredeti szövegben „bármint”) is lehet vélekedni a betűkről és hitágazatokról. Ezen korlátokon belül nem félti a vallást semmi [szabad – vagyis dogmamentes] vizsgálódástól. Komjáthi Gedeon szerint ez teszi a sátoraljai lelkészt a *szabadabb* eszmék bajnokává.⁷⁰ A református körökben ismeretlen lelkész⁷¹ szerint ezt a fajta teológiai liberalizmust nem bűnül kellene felróni, hanem inkább érdemül kellene számítani. Az ezt elutasító ortodoxia ugyanis valójában egy olyan hagyománytisztelő konzervativizmus, amely a régebbi kedvenc beszédírók vérbe átment nézetei, amely idegenkedve néz minden attól eltérőre, amit azok írtak. Komjáthi ezen a helyen nem tartja magát hivatva azt megítélni, hogy a Fejes-féle beszédek mennyire ro-

65 BALLAGI Mór: A „Magyarországi protestáns egylet” alakuló gyűlésén 1871. október 3-án tartott megnyitó beszéd. *PEIL*, 14. (1871) 1291.

66 E nézet alaphangját megadta SZEREMLEI: A népiskolai kérdésről, 109–110.

67 A panteisztikus értelmezési lehetőségnek ezen a pontján korántsem biztos, hogy Hegel és Schleiermacher ellenfelei egymásnak. Lásd részletesen KOVÁCS K.: A filozófia nyelve, 256–261.

68 FARKAS József: A magyar reform. egyház conventje Budapesten november 15- és 17-én. *PEIL*, 20. (1877) 1488.; Az egyetemes konvent ülései (Tudósítói közlés). *PEIL*, 47. (1904) 378.

69 Utalás János *evangéliuma* 4. rész 23–24. verseire.

70 Sic! Értsd: a Fejes István-i definíció szerint az 1876-os Kossuth–Zafiri vitában a kormányzóelők még protestáns keresztyénnek tekinthető álláspontot foglal el, szemben a máramarosszigeti tanárral.

71 Személyének azonosítása folyamatban. Jelenleg az sem biztos, hogy nem írói álnévről van-e szó. Képzettségéről a „nem így tanultuk Pápán és Debrecenben” megjegyzés árul el valamit. A *PEIL*-ben megjelentetett három publikációjából kettő 1877-ből, egy 1881 elejéről való.

bertsoniánusak, avagy ellenkezőleg.⁷² Azt ugyanakkor megállapítja, hogy a sátorlajújhelyi lelkész a református vallási nyelvezet újjászüljője; valódi gyógyszer azon megromlott, beteg nyelvérzék számára, amely a szokott „gyűjtemények”, „tárak” nyakatekert szörnyűségein nevelődött. Nem kell az erőltetett népiességre sem törekedni, de a népet sem kell fölemelni egy olyan képzelt értelmiség magaslatára, melyet – némelyek – az egyházi beszéd elé kívánnának írni. Az igehirdetés legyen magyaros, érthető, világos és vonzó; a magasabb irány után törekvők sallangok és frázisok nélküli szépséggel prédikáljanak a főleg vármegyei központokban élő, nagyobb részt intelligensekből álló „fényes” gyülekezet számára. A bevezető egyértelműen jelezze a beszéd fonalát, akár pontokba szedve.⁷³ Újévi tanítását a megtérés-tematika alapozza meg az Úr oltárának megépítése és rajta a [bűnöktől megtisztított] szív áldozatának bemutatása képével.⁷⁴

72 Frederic William Robertsonnak (1816–1853) idősebb Révész Imre (1826–1881) fordításában három kötete jelent meg Debrecenben 1864–1869 között. Prédikációinak jellemzőire lásd Kovács Kálmán Árpád: A Trianon sorsszerűségét megörökítő magyar református emlékirodalom. In: DUBNICZKY Zsolt et al. (szerk.): „A kultúra tarthatja meg, és teheti ismét nagygyá”. *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*. Budapest, Ráció, 2020. 342.

73 Példa: Textus: „Mikor Jézus a várost látná, síra.” (Luk. 19,41.) Tétel: „Jézus könyez a jövődön.” Beszédfonal: „Jézus a multat vizsgálta, kényezett a jövődön; tanuljunk meg tőle mi is ily nemes szorongással elmúlt életünk folyamának éber emlékezetével tekinteni a jövőbe.” Pontok 1.) általános szempont: mi jövődöt várhatnak az államok, társadalmak; 2.) „Tekintsünk be saját egyéni multunk folyamába!” – s ennek alapján [3.9] látni fogjuk, hogy mi vár reánk a jövődönben.

74 „Én a Jézus látásával nem bírok, de erkölcsi érzetem világánál mégis látom jövődő sorsát annak, ki a becsület útját elhagyva, martalékból táplálkodik s ember társainak romlásán s bukásán építi fel a maga szerencsét, és e jövődő, a pillanatnyi fölemelkedés után, pusztulás és porba omlás. [...] Tekintetek hát kebletekbe. Hasztalan kívánjuk, hogy az új év legyen boldog, ha e boldogság számára nem építjük meg az oltárt az erényhez, a szeretethez, szóval Istenünkhöz megtérő szíveinkben. Ez az alap. A bűn és vétek szüleményein keresztül gázol az idő, kő kövön nem marad azon tetteinkből, melyeket az erkölcsiség oszlopai nem támogatnak; de idővel és viszontagságokkal dacol bennünk azon nyugodt és nemes érzés, hogy emberi tisztunket igyekeztünk betölteni.” Megjegyzék: a martalék, ragadomány vagy zsákmány képe gazdag bibliai ígebokorral rendelkezik. A kíméletlen megragadás bibliai antitézise a krisztusi alázat követése, amely szintén áldozatképpel, a kiöntött italáldozatával végződik, a *Filippi levél* 2. rész 1–18. verseiben található úgynevezett Krisztus-himnuszban található.

KOMJÁTHI Gedeon: Fejes István egyházi beszédei. *PEIL*, 20 (1877) 499–504.